1956
ÉS A ZENEI ÉLET

Előzmények, történések, következmények

Szerkesztette
Gyarmati György
Péteri Lóránt

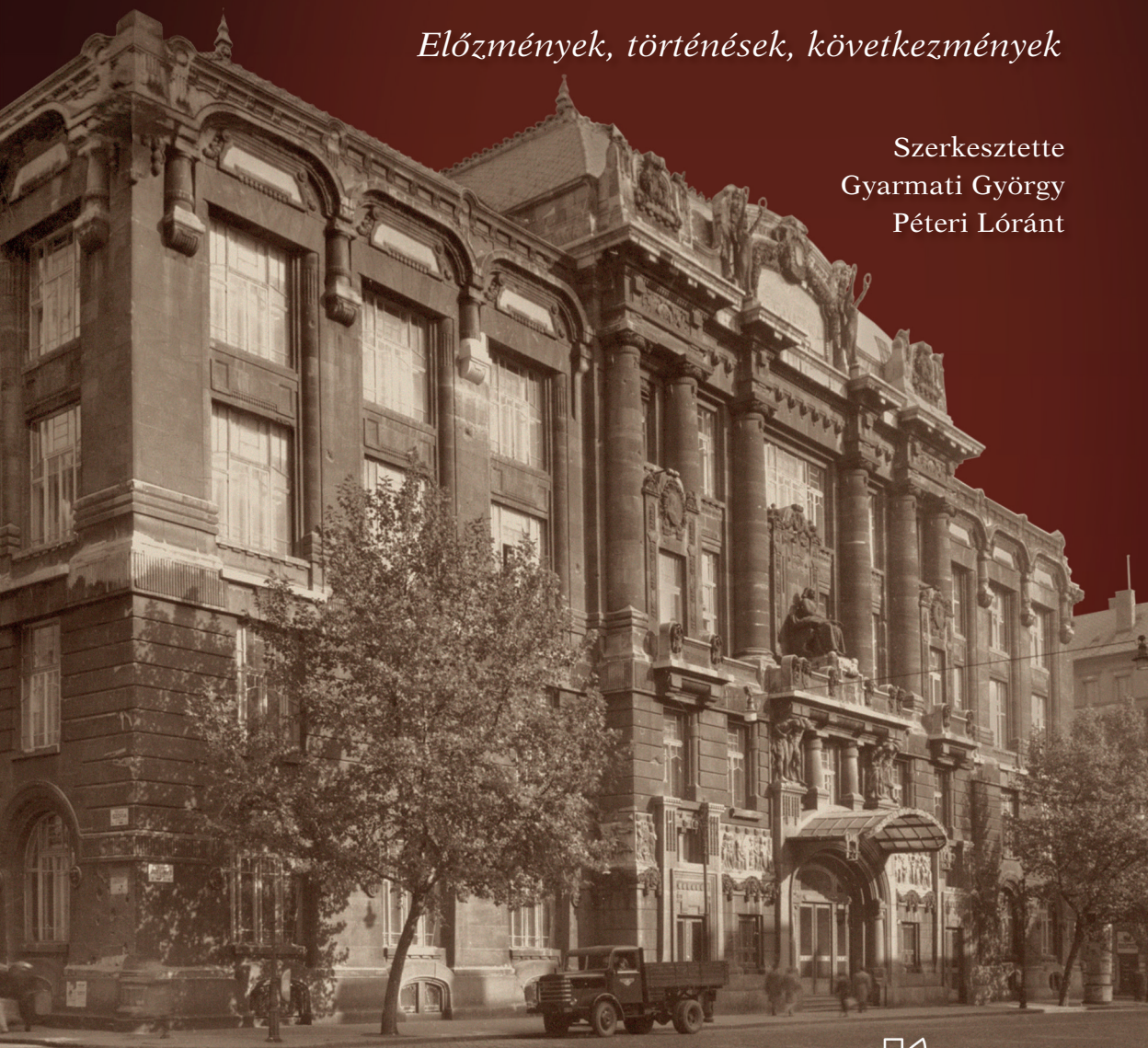

ZENEAKADÉMIA
ALAPÍTVA 1875
KRONOSZ KIADÓ
ABTI

1956 ÉS A ZENEI ÉLET

Előzmények, történések, következmények

1956
ÉS A ZENEI ÉLET

Előzmények, történések, következmények

Szerkesztette
Gyarmati György
Péteri Lóránt

Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem
Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Kronosz Kiadó

Budapest–Pécs
2019

A kötet a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem,
az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
és a Kronosz Kiadó gondozásában jelenik meg

Felelős kiadó a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem rektora,
az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára főigazgatója
és a Kronosz Kiadó ügyvezető igazgatója

Olvasószerkesztő:
Bellus Ibolya

A névmutatót készítette:
Erőss Zsolt

Borítóterv:
Müller Péter

Borítófotó:
A Zeneakadémia épülete a Liszt Ferenc téren, 1950-es évek, Ismeretlen felvétele
BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjtemény, Ltsz: F.81.41.8.

ISBN 978 615 6048 16 5

© Szerzők
© Szerkesztők
© Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem
© Kronosz Könyvkiadó Kft.
© Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Tartalom

Gyarmati György – Péteri Lóránt
Előszó 7
Rainer M. János
Tíz, húsz, harminc ... hatvan! Az 1956-os magyar forradalom (kerek évfordulós) jelentésváltozatai 11
Tallián Tibor
1956 – az Elek utcától az Eötvös utcáig 25
Péteri Lóránt
„Szabad Szövetség" – a zenei elit intézményei a forradalom, a megtorlás és az államszocialista restauráció idején (1956–1959) 77
Bozó Péter
Zenei évfordulók 1956-ban 149
Gyarmati György
A *Nép, zene, párt* című dokumentumfilmről 169
Gyarmati György
„Csupa egzaltált ember, aki azzal szórakozik, hogy mímeli a normálist". Közállapotok és magánpanaszok Jemnitz Sándor 1956-os naplójában 175
Dalos Anna
Légy jó mindhalálig! Szabó Ferenc utolsó évei (1957–1969) 185
Ozsvárt Viktória
A szimfónia és a tömegek – műfajtörténeti esettanulmány az 1950-es évek művészetpolitikájának tükrében 199
Solymosi Tari Emőke
„…mint a szél a parazsat" – Lajtha László és 7. szimfóniája 219
Kusz Veronika
Dohnányi és 1956 243

Kerékfy Márton
„Nullapont" – 1956 szerepe Ligeti György életében és pályáján 263
Mikusi Balázs
„Olyan baloldali hasznos idiótának tartottak".
Ligeti György és az '56-os forradalom 277
Loch Gergely
Madarak és emberek – Rózmann Ákos, Szőke Péter
és Bengt Emil Johnson hármas portréja 287

Bibliográfia 305
Névmutató 321
Abstracts 331
A kötet szerzői 341

Rainer M. János

Tíz, húsz, harminc … hatvan!

Az 1956-os magyar forradalom (kerek évfordulós) jelentésváltozatai

1. A múlt eseményeinek állandóan változó történetekbe rendezése, illetve különféle jelentésekkel való ellátása felettébb hétköznapi tevékenység. Legjellemzőbb példája a saját személyes múlt történetekbe rendezése, vagyis a személyes és családi emlékezet, vagy az autobiográfiai gyakorlat, illetve ezek különféle reprezentációi. A tágabb közösség múltját jelentésekkel látja el a kollektív (vagy társadalmi) emlékezet, amelynek két fő formálója a személyes emlékezetek összessége, illetve a történetpolitikák.[1] Utóbbi tevékenységet a modern korban elsősorban az állam gyakorolja. A történelem használatáról szóló művek egyik fontos megállapítása, hogy a(z állami) emlékezetpolitika fő funkciója a közösségi identitás megalkotása.[2] Az állam emlékezetpolitikáját persze nem az egész (ez esetben állampolgári) közösség alakítja ki. Ebben a sajátos versenyben az elmúlt idővel kapcsolatos tevékenységek professzionalistái, a *történészek* elvileg előnnyel indulnak. Valójában azonban, amint Gyáni Gábor írja, „Amikor a történelem – a rituális emlékezés apropóján – rövid időre a közösségi élet középpontjába kerül, egyes kollektív emlékezetek – mások rovására – beépülnek a politikai cselekvés világába, hogy érzelmileg átszínezett azonosulásra késztessék az állampolgárokat a jelent vezérlő politikai eszmékkel. Attól a pillanattól fogva, hogy az állam-

1 Jan Assmann, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban* (Budapest: Atlantisz, 1999); Kovács Éva, „Az élettörténeti emlékezet helye az emlékezetkutatásban: Tudománytörténeti és kutatási bevezető", in Kovács Éva (szerk.), *Tükörszilánkok – Kádár-korszakok a személyes emlékezetben* (Budapest: MTA Szociológiai Intézete – 1956-os Intézet, 2008), 9–40.

2 A történelem használatáról lásd pl. Jeremy Black, *Using History* (Bloomsbury Academic, 2005).

hatalom magévá teszi az »emlékezés kötelességét« és kommemorizációként rendszeresíti a hozzá társított politikai diskurzust (és cselekvési sort), *többé nem a történészek írják a történelmet*, hanem a politika diktálja. A történelem politikai használata ugyanis arra szolgál, hogy eszközként lehessen rá támaszkodni a jelenbeli hatalmi küzdelmek során."[3] A „nemzeti ünnep rituáléja mellett" – folytatja Gyáni – „a történelem instrumentalizálásának fontos eleme az emlékműállítás, az iskolai indoktrináció, a múzeum mint nyilvános történelmi pedagógia, a köztérelnevezés retorikája és a történelmi szimbólumképzés megannyi más formája."[4] Ebben a tekintetben azonban az elmúlt évszázad politikai rendszerei – és tegyük hozzá, a *mai* politikai rendszerek is – eltérő gyakorlatot folytatnak. Valamennyi használja a múltat, vagyis „egyetlen mai politikai rendszer sem boldogulhat a múlttal való foglalatoskodás nélkül", „[a] 20. századi *tömegdemokráciákká átalakuló liberális politikai rendszerek* ugyanakkor a szabadságjogok kiterjesztésével, a szociális biztonság intézményeinek megteremtésével igyekeznek legitimálni hatalmukat. A *jobb- és baloldali diktatúrák* ellenben továbbra is makacsul forszírozzák a múlt nacionalista vagy birodalmi kultuszát. A történelem ezáltal az egyik legfontosabb, ha nem is épp az egyedüli legitimációs forrást jelenti számukra." [a szerző kiemelése][5]

Az emlékezetpolitika eredeti intenciója, hogy az egész közösség részese legyen a kommemorizációnak (*megemlékezésnek*). Modern társadalomban azonban ez a szándék, amely feltételez egy szinte mindenki által elfogadott történelemértelmezést, jobbára illúzió. Így a politikailag instrumentalizált történelem fő funkciója „csak" annyi, hogy megteremtse és életben tartsa az adott politikai szubkultúra belső egységét. A történelem politikai használata azonban még így sem „hamisítja meg" a történelem értelmét. Egynél több történelemben, végtelen számú értelem (értelmezés) között bolyongunk. „[...] a történészek történelme és a politikai célokra kisajátított történelem nem az igazság és a hamisság tekintetében, hanem egyes-egyedül az emberi életben betöltött eltérő funkciójuk szerint különbözik egymástól."[6] Bár (talán) létezik tudományos igazság vagy hamisság – a politikai történelemértelmezésnek nem ez számít, hanem csak a funkcionális jelentőség. Ez a történészek között is különbséget tesz olyformán, hogy létrehozza a történetírói

3 Gyáni Gábor, *A történelem mint emlék(mű)* (Budapest: Kalligram, 2016), 124.
4 Gyáni, *A történelem mint emlék(mű)*, 124.
5 Gyáni, *A történelem mint emlék(mű)*, 125.
6 Gyáni, *A történelem mint emlék(mű)*, 128.

étosz, valamint a szakmai identitás vezérelte történetírást, illetve azt, amelyet esetleges politikai célok vezérelnek.[7]

Két lehetséges szereplőnk, két metszetünk van tehát – történetírás és állami történet- vagy emlékezetpolitika. A kollektív emlékezet alakítása szempontjából mindkettő azonos oldalon foglal helyet. Ami az évfordulókat illeti, természetesen sokkal inkább a politika érzékeny rájuk. A történetírás elvileg hosszadalmas (munka)folyamat, s mint ilyen, eredetileg nem is volt évforduló-érzékeny. Ez azonban a múlté. A történetírók is alkalmazkodnak az állami politikák kialakította helyzethez: a közfigyelem, a megrendelők biztosította finanszírozás, a piac szempontjai – évfordulóra időzített és esetenként igazított műveket könnyebb eladni – mind ezen irányokba hatnak. Egyes reprezentatív (vagy annak szánt) történeti munkák – könyvek, cikkek, beszédek, televíziós műsorok – egyenesen a kommemorizáció részeivé válhatnak.

Az előadás e két egymáshoz tartozó, egymást kiegészítő, ám időről időre egymással részben vagy egészben szembekerülő emlékezet- és jelentésformáló tényezőről szól. Szereplői magyarok, Magyarországon.[8]

2. A kádárista emlékezetpolitikának 1956-tal kapcsolatban csak nagyon rövid ideig voltak offenzív, identitásképző és politikai közösséget összetartó szándékai. Pedig az „ellenforradalom" kádári jelentése, a Nagy Imréről alkotott összeesküvés-történetből kibomló burzsoá-horthysta restauráció kísérlete viszonylag hamar kialakult. Talán túlságosan is hamar. Az „ellenforradalom" koncepciója és annak híres négy oka[9] a szovjet típusú rendszer

7 Erről lásd többek között Trencsényi Balázs és Apor Péter, „Fine-Tuning the Polyphonic Past. Hungarian Historical Writing in the 1990s", in Sorin Antohi, Trencsényi Balázs és Apor Péter (szerk.), *Narratives Unbound: Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe* (Budapest–New York: Central European University Press, 2007), 1–99.

8 1956 nemzetközi történetírása is értelmezhető ebben a szerkezetben, amennyiben a nemzetnél, államnál tágabb közösségek emlékezetét alakítja, vagy kívánja alakítani, s ehhez keres jelentéseket. Bővebben azonban itt nem foglalkozunk vele. Röviden áttekintettem *Az 1956-os magyar forradalom: Bevezetés* című könyvemben (Budapest: Osiris, 2016), 159–172.

9 Az ellenforradalom koncepciója már 1956. október 23-a másnapján megszületett a pártvezetés ideológiai válaszaként a tömegtüntetésre, a tömegsztrájkra és a fegyveres felkelésre. A „négy okot" a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. decemberi határozata tartalmazta. Eszerint az ellenforradalom okai: 1. A Rákosi–Gerő klikk hibái és bűnei; 2. Nagy Imre és csoportja frakciós, pártellenes tevékenysége; 3. a hazai „burzsoá-földesúri körök" tevékenysége; 4. a nemzetközi imperializmus aknamunkája.

korábbi korszakával való kontinuitásról szólt. Ez a történtek *lehetséges* marxista-leninista, ugyanakkor posztsztálinista jelentései közül is szinte mindegyiket kizárta. Utoljára a sztálinizmus bűneivel szembeni jogos fellépését, Nagy Imre másfél évvel későbbi kivégzésével. 1956 eme hivatalossá vált, kanonizált jelentése még a szűkebb politikai közösségnek, a pártaktívának is viszonylag kisebb hányadát, az ortodox rákosistákat tartotta össze. Identitást képezni még annyira sem sikerült vele, ahogy Rákosiéknak a magyar történelem kuruc-kommunista-függetlenségi interpretációival. A korai értelmezés azonban igen hosszan fennmaradt.

Az emlékezés uralkodó formája a *nem emlékezés* volt. A kádári vezetés ötvenhat-történetének kulcsmozzanata november 4-e, az „ellenforradalom leverése" (más megfogalmazásban: a „forradalmi erők ellentámadása") lett, vagyis kézenfekvő lett volna ezt a napot ünnepelni. Ám az ilyenformán megszületett *november 4-e történet* kellemetlenül nélkülözte az ellentámadó magyar forradalmi erőket. Így viszont kínosan emlékeztetett valamire, amit a sztálinista nyelvben internacionalista segítségnek hívtak, a Sztálin utáni időszakban azonban inkább a társadalmi nyugalom megzavarására volt alkalmas: a szovjet intervencióra. Aki nem hallgatta a szolnoki rádióadót (s a nagy többség aligha hallgatta...), az csak egyetlen emléket őrzött a napból: a hajnali ágyúdörgést és Nagy Imre miniszterelnök drámai bejelentését a szovjet támadásról. A Kádár-korszak legnagyobb részében az 1956-ra való, évente egyetlen nyilvános emlékezés mégis ezen a napon történt – a budapesti pártbizottság Köztársaság téri épülete előtt, amely az 1956. október 30-i események (ostrom, lincselés, népítélet) révén az egész „ellenforradalom" szimbolikus eseménye, egyben a *Kádár-Magyarország* ötvenhatos emlékezeti helye lett. Az egyéb emlékezeti feladatokat az iskolai oktatás látta el – ötvenhat tankönyvi magyarázata, amely szintén az 1956. decemberi MSZMP KB-határozaton, a híres „négy okon" alapult. És mindenekelőtt – a hallgatás. Diktatúráktól némileg szokatlanul identitásképző és összetartó eszméket a kádárista politika egyáltalán nem a múltban, nem is a jövőben, hanem a jelenben keresett.

A kommemorizáció hiánya azt eredményezte, hogy 1956-nak nemigen volt történetírása. Az évfordulókon mégis megjelenő kiadványok inkább kínos *muss*-feladatok teljesítésének tűntek. És rendre késtek, de nem elsősorban a szerzők (természetesen túlterheltségükből adódó) késése vagy a nyomdai kapacitáshiányból adódó határidőcsúszások miatt (amelyek egyébként a posztsztálini hiánygazdaságok „normális" jelenségei). Az idő előrehaladtával brosúrák és a pártlap vezércikkei mind többet emlegették az „1957-es újra-

kezdést". A tizedik évforduló reprezentatív „történeti munkái" is 1967-ben jelentek meg. A BM Politikai Nyomozó Főosztálya Belső Reakció Elhárító Osztályának[10] egykori vezetője, az 1956-ban vezető (és ortodox sztálinista) DISZ-funkcionárius Hollós Ervin *Kik voltak, mit akartak?* című könyve a forradalomban részt vevő személyek, csoportok, szervezetek bemutatására vállalkozott bírósági peranyagok alapján – állambiztonsági, rendőri szemlélettel. Ennél valamivel „tudományosabb" igénnyel megírt elemzés a Párttörténeti Intézet igazgatóhelyetteséé, Molnár Jánosé, mely *A polgári magyarázatok bírálata* alcímet viselte.[11] Olyan könyveket részesített megsemmisítő kritikában, amelyeket Magyarországon csupán pár tucat ember olvashatott, hiszen e Nyugaton megjelent műveket a hazai könyvtárak zárt gyűjteményeikben őrizték. 1976-ban a huszadik évfordulón még ennyi sem történt. Második kiadásban jelent meg Hollósnak ezúttal feleségével, Lajtai Vera pártfunkcionáriussal együtt írt, eredetileg 1974-ben napvilágot látott könyve, a *Köztársaság tér, 1956*, amelynek legjelentősebb politikai-módszertani újítása az volt, hogy a forradalom után bebörtönzött résztvevők neveit – 1967-tel ellentétben – csak kezdőbetűvel jelölték. Az erről szóló lábjegyzetben Hollós nyugállományú rendőr alezredes így vélekedett: „lehetséges, hogy ma már másként látják egykori szerepüket".[12]

1986, a forradalom harmincadik évfordulója viszont több jelentős változtatást hozott az emlékezetpolitikai erőtérben. A kádárizmus, és általában a szovjet rendszer posztsztálini identitásképző és összetartó erői meggyengültek. 1979 óta érzékelhetővé vált a gazdaság válsága, de főleg az életszínvonal növekedésének megtorpanása és differenciálódása. A történeti út és annak eredményei – többek között éppen ezen okokból – ismét fontossá váltak. A válságból való lehetséges kilábalás elvileg több úton is elképzelhető lett volna. Nem is az a meglepő, hogy az 1956-tal kapcsolatos emlékezetpolitika milyen pontosan jelenítette meg ezeket, inkább az, hogy a történet- és társa-

10 A csak röviden III/III-as csoportfőnökségként emlegetett politikai rendőrség elődjének elnevezése 1962-ig.

11 Hollós Ervin, *Kik voltak, mit akartak?* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1967). A könyvnek még abban az évben megjelent a második, 1976-ban a harmadik kiadása, ezenkívül a hatvanas évek végéig megjelent orosz, lengyel, cseh, észt stb. nyelveken is. Molnár János, *Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban: A polgári magyarázatok bírálata* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967). Cseh nyelven ez a kötet is megjelent.

12 Hollós Ervin és Lajtai Vera, *Köztársaság tér, 1956* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1974), 11. – A Hollós-házaspár egyébként 1956. október 30-án a Köztársaság téri pártházban tartózkodott, de nem esett bántódásuk.

dalom*tudomány* milyen aktívan vett részt mindebben. 1981-ben, a huszonötödik évforduló előestéjén éppenséggel „céhbeli" tudósok (Berend T. Iván, Balogh Sándor, Almási Miklós, Vitányi Iván, Kolosi Tamás, Antal László, Enyedi György stb.) vonultak fel a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete *Válság és megújulás – az MSZMP 25 éve* című konferenciáján. A tudósok ajánlata látens módon visszavonta az 1956. decemberi határozatot. Tagadta a *teljes* kontinuitást, 1957-et pedig részleges, de hangsúlyos újrakezdésként fogta fel. „Válság és megújulás ebben az értelemben dialektikus egységet alkot" – kacsintott az emelvényről az akadémiai intézet igazgatója, Pach Zsigmond Pál.[13] A sztálini modellel való óvatos történeti szakítás és a hetvenes évek elején befagyasztott gazdasági reform továbbvitelének velleitása – illetve e kettő összefüggése – eléggé nyilvánvaló. 1986-ra ez a vonulat azonban kifulladt. A harmincadik évforduló mesternarratíváit ismét a politikai rendőrség szolgáltatta: a Hollós-házaspár *Drámai napok* és Hollós egykori állambiztonsági helyettese, Geréb Sándor (és Hajdu Pál) *Az ellenforradalom utóvédharca* című könyvei.[14] A kései Kádár-kor ideológiai felelőse, Berecz János az ügyet olyan fontosnak tartotta, hogy bevetette az amúgy apolitikus televíziót is. Személyesen főszerkesztette a háromrészes, fő műsoridőben leadott *Velünk élő történelem* című programot. Ez az akkori felfogás szerint igen korszerűnek számított, megszólaltak benne – persze gondosan válogatott – hétköznapi emberek, akik mintha a másik oldalról érkeztek volna, és viszonylag sok archív felvételt alkalmaztak. Fő üzenete azonban az volt, hogy az 1956. decemberi értékelés továbbra is érvényes és helyes. A Hadtörténeti Intézetben *A munkáshatalom megvédésének 30. évfordulója alkalmából* címmel tartottak „tudományos emlékülést", amelynek zárszavában Liptai Ervin ezredes, parancsnok így fogalmazott: „a néphatalom ellen szervezkedőkkel, fegyverrel támadókkal szemben határozottan és következetesen érvényesíteni kell a proletárdiktatúra elnyomó funkcióját, nincs helye vitának, opportunista mérlegelésnek és aggályoskodásnak, hanem parancsra vagy anélkül fegyveresen meg kell semmisíteni".[15] A párttörténé-

13 Vass Henrik (szerk.), *Válság és megújulás. Gazdaság, társadalom és politika Magyarországon. Az MSZMP 25 éve* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1982), 14.

14 Hollós Ervin és Lajtai Vera, *Drámai napok 1956. október 23. – november 4.* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1986); Geréb Sándor és Hajdu Pál, *Az ellenforradalom utóvédharca 1956. november – 1957. március* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1986).

15 Zágoni Ernő, „A munkáshatalom megvédése és a Magyar Honvédség", *Párttörténeti Közlemények*, 33 (1987)/1, 226–231.

szek és az „akadémiai" jelenkortörténészek egy része az MSZMP Politikai Főiskoláján „ünnepelte" az évfordulót – de ennek a tanácskozásnak az anyaga összegyűjtve meg sem jelent.[16] Az MSZMP budapesti vezetése jubileumi kiadványában akadt vers (Ladányi Mihály, Györe Imre, Danyi Ernő és G. Szabó László tollából), valamint tanulmányok, természetesen Hollós Ervintől és Lajtai Verától, természetesen a Köztársaság térről, Molnár János tollából a munkástanácsokról, aztán a KISZ-ről, a szakszervezetekről, a karhatalomról, a munkásőrségről; Izsák Lajos, az Eötvös Loránd Tudományegyetem professzora pedig a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány megalakulásának történelmi jelentőségét méltatta.[17]

A harmincadik évfordulón (de már részben a huszonötödiken is) a magyar állami emlékezetpolitika aktivitását erősen befolyásolta egy korábban számára ismeretlen tényező. Közte és a hallgatásba burkolózó személyes emlékezeti tér között megjelent a második nyilvánosság, s benne a demokratikus ellenzék emlékezetpolitikája. 1986 decemberében Budapesten, az Eörsi István író lakásán rendezett konferencián az ellenzék aktivistái, továbbá írók, történészek és társadalomtudósok beszélgettek a forradalom egykori résztvevőivel.[18] Az 1956 decemberében az MSZMP által konstruált '56-történettel szemben most itthon, írásban jelent meg egy alternatív jelentés. Az ellenzéki konferencia az október 23-a előtti reformkommunista politikai ellenzékiséget (és nem mellesleg annak kritikáját), a 23-i társadalmi mobilizációt, és különösen a munkásrészvételt állította narratívája középpontjába (ezt nevezem *október 23-a történet*nek). A forradalom kollektív emlékezetéről Kis János, a *Beszélő* című szamizdat folyóiratban nem sokkal később így beszélt:

> […] Csupán egy törpe kisebbség akart emlékezni; hűségből az eszme iránt, meg azért, mert semmilyen kedvezés fejében nem tudták megbocsátani a forradalom vérbefojtását. […] Nekünk ma azért kell emlékeznünk a res-

16 Csupán elszórtan, a *Párttörténeti Közlemények*ben, lásd pl. Molnár János, „Az MSZMP 1956-ról", *Párttörténeti Közlemények*, 33 (1987)/3, 148–167.

17 Bérci Margit, Fukász György, Kischner Béla et al. (szerk.), *Az MSZMP a néphatalom megvédéséért, a megújulásért* (Budapest: MSZMP Budapesti Bizottsága Oktatási Igazgatósága, 1986).

18 A tanácskozás anyaga először szamizdatban, majd Párizsban, a *Magyar Füzetek* kiadásában jelent meg. A teljes kiadást lásd Hegedüs B. András (szerk.), *Ötvenhatról nyolcvanhatban. Az 1956-os magyar forradalom előzményei, alakulása és utóélete című 1986. december 5–6-án Budapesten rendezett tanácskozás jegyzőkönyve* (Budapest: Századvég – 1956-os Intézet, 1992).

> taurációra, hogy megérthessük a hatalom mai politikai válságát. Azért kell fölelevenítenünk az ellenállás hagyományát, hogy túljussunk a társadalom politikai válságán. Azért kell elemeznünk az akkori – kudarcot vallott – megegyezési ajánlatokat, hogy a mai és holnapi, talán kevésbé kilátástalan helyzetben rátalálhassunk egy működőképesebb kompromisszumra.[19]

3. A harmincadik és negyvenedik évforduló között Magyarországon rendszerváltás történt. Ebben a folyamatban 1956 egy jelentése kiemelkedő szerepet játszott. Ezt nem az állami emlékezetpolitika konstruálta. Szerette volna az utolsó pillanatban valamiféle megbékélési jelentéssel ellátni, ehhez azonban már késő volt. Az új jelentés a demokratikus ellenzék összetett ötvenhat-értelmezésének abból a rétegéből származott, amelyről Kis János fentebb idézett szavai szóltak. Akkor keletkezett, amikor 1989. június 16-án a budapesti Hősök terén százezres tömeg adott búcsútiszteletet Nagy Imrének és társainak. Az ekkor újraértelmezett *november 4-e történet* megfosztotta maradék legitimációjától a hazai szovjet típusú rendszert.[20] Nemcsak azért, mert leverte a forradalmat, hanem mert elvette a magyar társadalomtól 1956-ot. Az új jelentés fő tartalma a morális ítélet. Mintegy mellékesen benne voltak 1956 legfontosabb célkitűzései – vagyis az *október 23-a* történet is, de erősen átértelmezve. A nemzeti függetlenség például nem semlegességet, hanem Magyarország nyugat-európai–észak-atlanti integrációját jelentette. Már csak lappangtak benne 1956 szocialisztikus, harmadikutas programtöredékei. Hiányzott belőle a forradalmi mobilizáció, helyét a „békés átmenet" foglalta el.

A temetés után kialakult a plurális emlékezetpolitikai tér – ennek részleteivel itt nem foglalkozom.[21] Szembeötlő aránytalanság jellemzi: a magyar politikai élet jobboldala hol intenzívebben, hol kevésbé, de erőteljesen használja 1956 *november 4-e* típusú jelentését, amelyet teljesen és egyoldalúan a történelmi katasztrófa sérelmére, veszteségére és az azért való felelősségre egyszerűsített. Beépítette az általában a magyar történelemről, s különösen

---

19 Kis János, „Vég és kezdet", *Beszélő*, 1 (1987)/19 <http://beszelo.c3.hu/cikkek/veg-es-kezdet>, utolsó hozzáférés: 2018. május 8.

20 A *November 4-e történet* kifejezést az újratemetésről szólván Rév István használta először, lásd Rév István, „Hozzászólás az 1956 örökségéről szóló kerekasztal-beszélgetéshez", in Bak János (szerk.), *Évkönyv V. 1996/1997* (Budapest: 1956-os Intézet, 1997), 27–29.

21 Ezt több helyütt megtettem, legutóbb a forradalomról írott könyvemben, Rainer M. János, *Az 1956-os magyar forradalom* (Budapest: Osiris, 2016), 147–174.

a jelenkorról szóló történetpolitikai narratívájába. Eszerint 1945 és 1990 között egyetlen nagy sérelemtörténet zajlott, amely folyamatosan és differenciálatlanul érintette az egész társadalmat. Kettős represszió érvényesült egy időben, egyfelől az idegenek (a szovjetek), másfelől a magyar baloldal részéről. Az ötvenes, hatvanas, hetvenes évek rákosista, majd kádárista elitje, hatalmi gépezete és az utódpárt, a jelenkori szocialisták közé egyszerű egyenlőségjel került. Az 1944–1990-ig, olykor a 2010-ig tartó időszak, egy több évtizedes sötét szakadék, ami nem szorul semmiféle értelmezésre, amit a magyar társadalom egyszerűen csak elszenvedett. Ebben a sötét lyukban 1956 legfeljebb fáklya, ami felvillant, majd kihunyt. Nincs sem előzménye, sem következménye, kivéve az erkölcsit, amely hatalmas súllyal zúzza szét a kommunista fenevadat – *post festa*, 1989 után.

A magyar jobboldalnak az antalli konzervatív kísérlettől Orbán és társai nacionálpopulizmusáig mindenkor *volt* emlékezetpolitikája. Sokszor úgy tűnt/tűnik, hogy a kultúrával összefüggésben valójában egyedül a közelmúlt érdekli. Ezzel szemben a magyar baloldal emlékezetpolitikája a hallgatást folytatta. Amikor 1994-ben megnyerték a választásokat, tettek néhány gesztust. Horn Gyula pártelnök-miniszterelnök demonstratív módon megkoszorúzta Nagy Imre sírját – vagyis elfogadta a *november 4-e* narratívát. A liberálisok kísérlete valamiféle realista nemzeti önkép sugalmazására erőtlennek és hatástalannak bizonyult. A jobboldallal szembeni alternatív történelemkép hamarosan defenzív jelleget öltött. Ha mégsem, akkor középpontjában a sokszor elvont progresszió és a modernizáció áll, ami bizonyos fokig a szovjet típusú rendszer időszakára is kiterjed. A különböző politikai identitások közelmúlt-képe inkompatibilissé vált.

Trencsényi Balázs és Apor Péter a kétezres évek közepén úgy látták, hogy bár Magyarországon is jelen van valamennyi módszertani újdonság, amely a nyugati történetírást meghatározza, ez a „céh" szilárd objektivista meggyőződését (sőt konszenzusát) nem kezdte ki.[22] Megkülönböztették az akadémiai diskurzust és a közbeszédet – az előbbit dezideologizálódással, az utóbbit reideologizálódással jellemezték. Úgy látták, hogy a közbeszéd *történész* résztvevői jellemzően a „céhbe" (másutt: a szakmába) nem, vagy rosszul integrált, perifériára szorult, a nemzeti látószög iránt egyoldalúan elkötelezett történetírók. Arra figyelmeztettek, hogy két egymástól független szubkultúra jött létre. 1956 a *public history* egyik kedvenc terepe lett Ma-

22 Trencsényi és Apor, „Fine-Tuning the Polyphonic Past", 11.

gyarországon, valóságos emlékezet-, múltipar alakult ki, professzionalistákkal. S nemcsak a *public history*, hanem a történetírás is mindinkább követte a hazai politika és ideológia megoszlását. Jobboldalán az „objektivitás" naiv felfogásával, amely „hitelesnek" a sokoldalú elemzést mellőző, egyszerű erkölcsi ítéletekkel operáló, krónika jellegű munkákat tartotta. Ezeknek kell feltárni a tényeket, „betölteni a fehér foltokat", és mindenekelőtt igazságot szolgáltatni. A „baloldali történeleminterpretáció" – a *célpont* – nem más, mint minden nem politizált (vagy nem nacionalista-etnicista) beszédmód a történelemről. A bármilyen megközelítésű *elemző-megértő* történelemábrázolás, legyen az módszertanát illetően historista-konzervatív vagy éppen posztmodern-avantgarde indíttatású. Sőt, talán kiváltképp az elemzés és a megértés. „Nem számítottunk arra, hogy a forradalom jellege, célrendszere, fő erői és vezetői körül ismét fellángolhat a vita, hogy csaknem az egykori 1956–57-es szinten – *forradalom vagy ellenforradalom* – kell újrakezdeni és folytatni a hitvitát" – írta már 1992-ben az 1956-os Intézet alapító igazgatója, Litván György.[23] Pedig hogy is történhetett volna másképpen?

1996-ra, a negyvenedik évfordulóra már kialakult a kommemorizáció általános gyakorlata, középpontjában a *november 4-e történet* 1989-es változatával. Az „akadémikus" történetírás a Magyar Tudományos Akadémián nagyszabású háromnapos konferenciával ünnepelt. A résztvevők arra összpontosítottak, hogy mi volt a magyar forradalom helye a hidegháború nemzetközi történetében.[24] Akik 1956-ot illetően kizárólag a belső jelentésekre koncentráltak, ehelyett már régen azt feszegették, hogy forradalomnak vagy inkább szabadságharcnak kell-e nevezni a történteket (Tőkéczki László[25]), vagy hogy 1956 leverésének bűnöseivel szemben hogyan kell igazságot tenni (Schmidt Mária[26]). Ahogyan az emlékezetpolitikai szereplők, a történészek is inkább az „egymás mellett beszélés" állapotában voltak.

23 Litván György, „Az 1956-os magyar forradalom hagyománya és irodalma", in Bak János, Békés Csaba et al. (szerk.), *Évkönyv I. 1992* (Budapest: 1956-os Intézet, 1992), 7.

24 Lásd a konferencia teljes anyagát in Bak (szerk.), *Évkönyv V. 1996/1997*.

25 Tőkéczki László, „Túl közeli történelem", *Magyar Napló* (1992. február 7.)

26 Schmidt Mária, „Az Eichmann-per tanulságai I–II.", *Magyar Narancs* (1991. október 23. és december 18.). Lásd még Schmidt Mária, *Egyazon mércével. A visszaperelt történelem* (Budapest: Magyar Egyetemi Kiadó, 2003), 20–28. A cikk által generált vitáról lásd Greskovits, George, „Representing moral ambivalence: narratives of political monologue regarding András Hegedűs and Pál Teleki", in Ilse Josepha Lazaroms és Emily R. Gioielli (szerk.), *The Politics of Contested Narratives: Biographical Approaches to Modern European History* (London: Taylor and Francis, 2016), 97–114.

Tíz évvel később, 2006-ban a belpolitikai válság szinte teljes egészében elfedte a félévszázados évfordulót. Külön szerencsétlenség, hogy az utcai zavargások résztvevői mindenáron ötvenhat radikális cselekvői örökösének próbálták magukat beállítani. (Amit az október 23-án elkötött tankkal egy pillanatra kétségtelen szimbolikus erővel jelenítettek meg...) Akárcsak tíz éve, ismét baloldali-liberális kormány volt uralmon, de ezúttal emlékezetpolitikai kezdeményezésekkel. Ki figyelt ekkor a kommemorizációs fordulat kísérletére? Ezt az új, egyértelműen az *október 23-i* történetkonstrukció alapján álló központi emlékmű jelezte. A baloldali emlékezetpolitika kialakítására Gyurcsány Ferenc kormányfő tett kísérletet. Azt vetette fel, hogy a szocialista pártnak választania kell Nagy Imre és Kádár János „öröksége" között. Ő maga Nagy és 1956 baloldali öröksége mellett foglalt állást. A konzervatív oldal ezt bizalmatlanul fogadta, puszta retorikaként vagy éppen megtévesztésként értékelte. De Gyurcsány saját tábora sem lelkesedett érte különösebben. A Dózsa György térre, Sztálin 1956-ban ledöntött szobra helyére állított modern központi emlékmű is a legélesebb vitákat váltotta ki – ezt a kormány végül egy *másik*, hagyományos, figuratív „központi emlékmű" felállításával próbálta feloldani.

2016, a hatvanadik évforduló a már jó ideje beágyazott jobboldali kormánynak kínált új emlékezetpolitikai lehetőséget. A megelőző években új történetpolitikai intézmények egész sorát hozták létre. Az ünneplésre kormánybizottság létesült, amelynek rendelkezésére bocsátották minden idők legnagyobb évfordulós költségvetését,[27] a bizottság tényleges vezetője pedig a kormány fő emlékezetpolitikusa, az egykor történész Schmidt Mária lett. A kampányt ezúttal láthatóan alaposan megtervezték. Célcsoportja a fiatal fogyasztó, a már a rendszerváltás után felnőtt 18–30 éves generáció volt. Új kezdeményezések színesítették, mint arculattervezés, televíziós reklámkampány, évfordulós dal és klip, romkocsma- és város(fény)festés, happeningek. Emellett felvonult a már-már avíttnak tűnő „20/21. századfordulós múltipar" is: színházi előadások, televíziós műsorfolyam (fiatalosnak szánt designnal), végeláthatatlan emlékbeszédek, tudományos és emlékező konferenciák. A tartalmi újítást a *mai és akkori fiatal* közötti kapcsolat jelentette. A mai, fiatal és dinamikus Magyarország eszerint köszönetet mond 1956 ra-

27 1956 hatvanadik évfordulójának ünneplésére a kormány 13,5 milliárd forintot különített el. Az összeg több mint felét a központi állami ünnepségek és emlékező események költségeire szánták.

dikális cselekvőinek, hogy fiatal és dinamikus lehet. A választott eszközök és a ráfordítás kétségkívül alkalmasak voltak a figyelem felkeltésére. A kísérlet azonban kudarcba fulladt.

A miniszterelnök október 23-án a Parlament előtt elmondott beszédében furcsa párhuzamot vont az 1956-os szabadságküzdelem és az Európai Unió intézményei elleni állítólagos szabadságharc között. Ez az egészen lapos aktuálpolitizálás az előző évek gyakorlatát követte és tulajdonképpen fel sem tűnt volna, ha nem tör ki kisebb botrány az eseményen fellépő tiltakozók miatt. Pedig a szovjet rendszer ellen ténylegesen cselekvők és az EU forrásait öntudatosan „használó" „retorikai szabadságharc" közötti párhuzam több, mint sértő. Az emlékdal és az évforduló vizuális brandja (a Dózsa–Pruck, avagy ki van a képen afférra utalok) a globális média- és netkultúra áldozatává vált. A Schmidt-féle menedzsment ugyanis megalkotta 1956 sokszínű forradalmának egydimenziós képét. A budapesti fegyveres felkelőket, *és csak őket* kinevezte hősnek. Nekik járt volna a mai fiatalság patetikus köszönete – azonban ha valami, ez a generációközi ájult tisztelet teljesen idegen a célcsoport generációtól.[28] A felkelők idealizált plakátképei ellepték a várost. 1956-nak részlegesen új jelentése született, a radikális cselekvésé, kiegészítve a fegyveres erőszak apoteózisával.[29] Egy *október 24-e történet,* hátterében a kifáradt, kilúgozott *november 4-e történettel,* de szemben az *október 23-ai* értelmezéssel, a széles társadalmi részvétellel, annak különféle intézményes formáival és sokszínű politikai spektrumával. A netalapú információs kultúra azonnal dekonstruálta az erőteljesnek szánt jeleket. A dalról kiderült, hogy másodlagos hasznosítás. Az egydimenziós plakátfigurák egyikét rosszul azonosították. Amint ez kiderült, az alak lelépve a plakátról több dimenziót öltött, sőt elkezdte elmesélni élete történetét. Abból egy, a forradalomhoz hasonlóan sokjelentésű, kacskaringós út bontakozott ki. Valakiről, aki tizenöt évesen csupán átsétált a forradalmas Budapesten, s Michael Rougier fotóriporter eközben kapta lencsevégre, s látta el így sajátos jelen-

28 Akik amúgy sem túl fogékonyak a politika kommunikációjára. Lásd pl. „Tinilányok kergetik őrületbe a Fidesz kommunikációs guruit" <http://hvg.hu/itthon/20170111_fidesz_kommunikacio_tinilanyok_fiatal_nok_kampany_propaganda>, utolsó hozzáférés: 2018. május 8.

29 Talán csak véletlen egybeesés, talán mégsem: Schmidt Mária helyettese, a Terror Háza Múzeum kutatási igazgatója, Békés Márton filozófus *Gerillaháború: A fegyveres felkelés elmélete és gyakorlata* címmel írt figyelemre méltó könyvet az évfordulón (Budapest: Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2017).

téssel.[30] Egy a Kádár-korszakban furcsamód beszélő, s a rendszerváltás után hallgató emberről, akinek – kiderült – ma nem értjük a történetét. Talán az sem teljesen véletlen, hogy a hatvanadik évfordulóra megjelent legérdekesebb történeti feldolgozások (Szakolczai Attila, Takács Tibor, Eörsi László könyvei[31]) a mindmáig megoldatlan, csaknem megmagyarázhatatlan rejtélyekről szólnak. Hol van már 1996 magabiztos világmagyarázata, amikor a hidegháború lezárt történetébe illesztettük a magyar forradalomét? Húsz év múlva a döglött ügyek segédhivatalába száműzött nyomozóként régen lezárt poros akták megfejtésével próbálunk kinyomozni régi bűnügyeket.

Ma (az egyirányú, egyosztatú) emlékezetpolitika és kommunikatív emlékezet között talán nincs akkora szakadék, mint a Kádár-korszakban. De továbbra is létezik. A szembenálló értelmezések áthidalására e pillanatban, hatvan évvel a forradalom után, nemigen látszik remény. Hacsak az nem, hogy a hatvanadik évfordulón kiderült: az állami emlékezetpolitika alapjában véve idejétmúlt, 20. századi jelenség, s hadállásait az információ parttalan áradása alámossa. Hogy utána mi lesz, az – remélhetjük – még mindig diskurzusokon, köztük a mi beszélgetéseinken múlik.

30 Erről lásd az 1956-os Intézet jelentését az évforduló „emblematikus képeiről", <http://www.rev.hu/rev2/images/content/kiadvanyok/jelentes_emlekevkepekj.pdf>, utolsó hozzáférés: 2018. május 8.

31 Szakolczai Attila, *Gyilkosság különös kegyetlenséggel – A Tóth Ilona és társai per komplex vizsgálata* (Budapest: Libri, 2016); Takács Tibor, *A párttitkár halála. Egy 1956-os gyilkosság történetei* (Budapest: Jaffa, 2016); Eörsi László, *Rendkívüli idők, rendkívüli cselekmények – Tóth Ilona és Mansfeld Péter története és mítosza* (Budapest: Ab Ovo, 2016).

A kötet szerzői

Bozó Péter zenetörténész, az MTA BTK Zenetudományi Intézet tudományos munkatársa és a *Studia Musicologica* című zenetudományi folyóirat főszerkesztője. Weimari forrástanulmányokon alapuló PhD-doktori értekezése (LFZE, 2010) *A dalszerző Liszt* címmel 2017-ben megjelent a Rózsavölgyi kiadónál. OTKA-, TÁMOP- és Bolyai-ösztöndíjasként az operett párizsi kezdeteit és magyarországi gyakorlatát kutatta.

Dalos Anna a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem zenetudomány szakán folytatta tanulmányait (1993–1998), majd az intézmény doktori iskolájának hallgatója lett (1998–2002). Egy évet DAAD-ösztöndíjjal a berlini Humboldt Egyetem zenetudományi doktori iskolájában töltött (1999–2000). Az MTA Lendület-programjának 2012-es nyerteseként hozta létre az MTA BTK ZTI 20–21. Századi Magyar Zenei Archívumát és Kutatócsoportját. Több tanulmányt, kismonográfiát, monográfiát publikált 20. századi magyar zeneszerzőkről.

Gyarmati György 1976-ban, a Debreceni Egyetemen (KLTE) szerzett történelem–földrajz szakos középiskolai tanári diplomát. 1976 és 1990 között az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa volt. 1990 és 1997 között az ELTE BTK egyetemi adjunktusa, majd egyetemi docense, 2003 és 2017 között az ÁBTL főigazgatója. Kandidátusi fokozatát 1997-ben nyerte el; 2013-ban lett az MTA doktora. 1997-től egyetemi docensként, 2011-től egyetemi tanárként működik a Pécsi Egyetemen (JPTE). Kutatási területe a 20. század magyar politika- és társadalomtörténete.

Kerékfy Márton az MTA BTK Zenetudományi Intézet Bartók Archívumának tudományos munkatársa, a Bartók-összkiadás szerkesztője és az Editio Musica Budapest főszerkesztője. Tanulmányait a Liszt Ferenc Ze-

neművészeti Egyetem zenetudományi és zeneszerzés szakán végezte, ahol zenetudományból PhD-fokozatot szerzett. Doktori értekezése (2014) a kelet-európai népzene hatását mutatja be Ligeti György zenéjében. Magyarra fordította és közreadta Ligeti válogatott írásait (2010), és társszerkesztője volt a *György Ligeti's Cultural Identities* című tanulmánykötetnek (2017).

Kusz Veronika zenetörténész, a MTA BTK Zenetudományi Intézet tudományos főmunkatársa. 2005–2006-ban Fulbright-ösztöndíjasként Dohnányi Ernő amerikai hagyatékát kutatta. PhD-disszertációja, melyet 2010-ben védett meg a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetemen, Dohnányi utolsó periódusát vizsgálja, és 2015-ben jelent meg a Rózsavölgyi és Társa Kiadónál (angol nyelvű változata 2019 nyarára várható a University of California Press gondozásában). Jelenleg Dohnányi írásainak és interjúinak közreadásán dolgozik.

Loch Gergely a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem tudományos segédmunkatársa. Zenetudományt ebben az intézményben és a Stockholmi Egyetemen tanult. Az LFZE-n 2013 óta tanít zenetörténetet és folytat doktori kutatást a madárhangok esztétikumának tárgykörében.

Mikusi Balázs egy évtizede az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárának vezetője, 2016 és 2019 között a Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság elnöke és az International Association of Music Libraries (IAML) alelnöke, 2018 óta a Répertoire International des Sources Musicales (RISM) elnökségi tagja. Közreadta Pernye András zenekritikáit (2012), Wolfgang Amadé Mozart levelezését (2016), Goldmark Károly emlékiratait (2017), valamint egy kötetnyi saját tanulmányt Haydn és Mozart zenéjéről (2019).

Ozsvárt Viktória az MTA BTK Zenetudományi Intézet tudományos segédmunkatársa, 2018 szeptembere óta MTA Fiatal Kutatói Ösztöndíjas. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem doktori iskolájában készülő PhD-disszertációjának témája Lajtha László kései alkotókorszaka, a művek inspirációs forrásainak feltérképezése, műfajtörténeti és művészetpolitikai kontextusuk elemzése.

Péteri Lóránt zenetörténész, zenekritikus. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem egyetemi tanára, 2014 óta a Zenetudományi Tanszék vezetője.

2010 óta tagja a *Magyar Zene* szerkesztőbizottságának, valamint a Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság elnökségének. 2012 óta szavazati jogú tagja az Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Bizottságának. A Bartók Rádió *Új Zenei Újság* és *Zenebeszéd* című műsorainak rendszeres közreműködője. *Mahler, a scherzo és a kísérteties* című könyve 2015-ben jelent meg.

Rainer M. János történész, az Országos Széchényi Könyvtár 1956-os Intézet – Oral History Archívum Osztályának vezetője, az egri Eszterházy Károly Egyetem professzora. Főbb munkái *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953-1956* (1990); *Nagy Imre. Politikai életrajz I-II.* (1996, 1999, rövidítve magyarul 2002, lengyelül 2003, németül 2006, oroszul 2006, angolul 2009); *Ötvenhat után* (2003); *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957-1989* (2008); *A Kádár-korszak* (2010); *Bevezetés a kádárizmusba* (2011); *Az 1956-os magyar forradalom. Bevezetés* (2016); *Századosok* (2018).

Solymosi Tari Emőke Lajtha László- és Szabolcsi Bence-díjas zenetörténész, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem adjunktusa. Fő kutatási területe Lajtha László zeneszerzői munkássága. Számos tanulmánya, továbbá – szerzőként, társszerzőként és szerkesztőként – öt könyve jelent meg ebben a témában. 2013-ban megkapta a Magyar Érdemrend Lovagkeresztet. 2014 óta a Magyar Művészeti Akadémia levelező tagja és Művészetelméleti Tagozatának vezetője, 2017 óta az Akadémia rendes tagja.

Tallián Tibor a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem professor emeritusa, az MTA BTK Zenetudományi Intézetének munkatársa, 1998-tól 2011-ig igazgatója. Kutatási területei: Bartók Béla élete és munkássága, 19–20. századi magyar zenetörténet, operatörténet. Könyvei: *Bartók Béla* (1981, 2/2016; angolul, németül és szlovákul is), *Cantata profana, az átmenet mítosza* (1983), *Bartók fogadtatása Amerikában 1940–1945* (1988, angolul 2017), *Magyarország hangversenyélete 1945–1958* (1991), *Magyar képek* (2014), *Schodel Rozália és a hivatásos magyar operajátszás kezdetei* (2015).

A Kronosz Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

A Kronosz Kiadó a Szakkiadók Társulásának tagja,
könyveink elektronikusan elérhetők, olvashatók és kereshetők
az Arcanum Adatbázis Kiadó által létrehozott
www.szaktars.hu
adatbázisban

Nyomdai előkészítés: Erőss Zsolt

Nyomdai munkák:
Séd Nyomda, Szekszárd
Felelős vezető: Dránovits Anna